

ТРАНСПОЗИЦІЯ ОСОБОВИХ ДІЄСЛІВНИХ ФОРМ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ ЯК МЕХАНІЗМ ПОРОДЖЕННЯ ОЦІННИХ ЗНАЧЕНЬ

У статті схарактеризовано граматичне значення особи як засіб вираження оцінки. В аспекті аксіологічної прагмалінгвістики описано моделі транспонованих уживань особових дієслівних форм теперішнього часу недоконаного виду як граматичні ігреми в сучасній українській мові.

Більшість проаналізованих транспонованих форм виражають негативне ставлення до дії, названої відповідною особовою формою теперішнього часу недоконаного виду, через її несумісність з означуваною особою (суб'єктом чи об'єктом мовлення). У сучасній українській мові аналізовані ігреми частоюю використання не відзначаються.

Ключові слова: аксіологічна прагмалінгвістика, граматичне значення особи, транспозиція, граматична іграма, оцінка, українська мова.

Khaliman O. V. Transposition of Personal Verbal Forms of Present Tenses as the Mechanism of Evaluative Meanings Production. *Transpositional possibilities of verbal forms have repeatedly attracted attention of researchers. Mostly modal and tense transposition, occasions of derivative meanings in untypical contexts were the subject of description. The researchers pay attention to the synonymic verb forms of persons, to possibilities to use the forms of the 1st person and singular to express figurative meanings, to explain the ways of secondary meanings derivation, although the peculiarities of new axiological shades are not described.*

The aim of this linguistic investigation is to describe the peculiarities of the transpositional use of present tense verb forms of incomplete type in the aspect of axiological pragmalinguistics.

The grammatical meaning of person as the means of expressing evaluation is described in the article. The models of transpositional use of present tense person verb forms of incomplete type as grammatical ludisms in the modern Ukrainian language according to axiological pragmatics.

The majority of analyzed transpositional forms expresses negative meaning to the action named with the proper personal present tense verb forms of incomplete type because of its incompatibility with the defined person (subject or object of speech).

Key words: axiological pragmalinguistics, grammatical meaning of person, transposition, grammatical ludism, evaluation, Ukrainian language.

Провідна тенденція розвитку сучасної лінгвістики – аналіз механізмів функціонування мовних одиниць з урахуванням їхніх структурно-семантичних та комунікативно-прагматичних особливостей. Серед інших розвідок у ракурсі прагмалінгвістики вагоме місце посідають дослідження категорії оцінки. Оцінна семантика реалізується засобами різних мовних рівнів, вивченню яких присвячено численні наукові розвідки вітчизняних і зарубіжних мовознавців. Аналіз функційної специфіки граматичних одиниць дає змогу мовознавцям акцентувати увагу на їхній прагматичній значущості в комунікативному процесі (праці В. Виноградова, Л. Щерби, Р. Якобсона, О. Бондарка, І. Вихованця, Н. Гуйванюк, Г. Золотової, А. Загнітка, О. Кубрякової, О. Ремчукової та ін.). Учені досліджують граматичні одиниці і як засоби вираження оцінки, співвідносячи їхні структурні особливості з комунікативним процесом.

Дієслівні форми в певних контекстуальних умовах теж можуть слугувати засобами вираження оцінки. Транспозиційні можливості таких форм неодноразово привертали увагу дослідників. Здебільшого предметом опису була модальна й темпоральна транспозиція [5], випадки з'яви вторинних значень у нетипових контекстах. У фокусі граматики оцінки автором цієї статті вже було описано окремі граматичні значення дієслова як засоби вираження оцінних значень [6], [7], [8], зокрема й моделі транспозиції дієслівних форм з аксіологічними інтенціями (наприклад, механізми виникнення граматичних ігрем у процесі транспонованого вживання імперативних форм [9]).

Описуючи стилістичні аспекти дієслівних категорій, дослідники звертають увагу на багату синонімію особових форм дієслова, «можливості використання форм однієї особи й числа для вираження значень іншого, тобто граматико-семантичні переноси; при цьому зазвичай з'являються додаткові смислові відтінки, що збільшують експресію вислову» [3, с. 255]. Зі стилістичною метою «використовується одна особа замість іншої, число замість числа, одні форми часу замість інших» [4, с. 157], «в умовах контексту особові форми можуть набувати вторинних значень» [1]), проте особливості нових аксіологічних відтінків не схарактеризовані.

Мета цієї лінгвістичної розвідки – описати особливості транспонованих уживань особових дієслівних форм теперішнього часу недоконаного виду в аспекті аксіологічної прагмалінгвістики.

Як відомо, семантичний зміст категорії особи «становлять особа або предмет, що виконують дію або перебувають у стані, виразниками яких є дієслова [1, с. 263]. Категорія особи членується на три грами: грамеми першої особи, грамеми другої особи та грамеми третьої особи. Значення суб'єкта повідомлення передає перша особа, адресата повідомлення – друга особа, об'єкта повідомлення – третя особа [1, с. 264]. У процесі транспозиції форм ці смислові співвідношення порушуються, що сприяє породженню вторинних значень, зокрема оцінних.

Аналіз фактичного матеріалу дав змогу виявити такі моделі транспозицій:

1) уживання форми другої особи однини теперішнього часу недоконаного виду замість першої. Таку модель у російській мові також виокремила М. Кожина, характеризує її як «повторення форми співрозмовника в діалогічному мовленні», порівн.: – *Ты все ищешь?* – *Ищешь!* [3, с. 255]. Як показують контексти, мовець, говорячи про себе, уживає форму другої особи однини, начебто віддаляючи свою учать у названому процесі, тим самим виражаючи негативну, іронічну оцінку своєї дії, що є з ним несумісною, виконується без його бажання або неякісно, напр.: – *А ты готуєшся до ЗНО?* – *Готуєшся...* (з розм. мовл.);

2) аналогічну модель можна репрезентувати й формою множини: уживання форми другої особи множини теперішнього часу недоконаного виду замість першої:

– *А ви це вже вивчаєте?* – *Вивчаєте...* (з розм. мовл.);

3) уживання третьої особи однини замість другої. На цьому акцентує О. Пономарів, звертаючи увагу на з'яву аксіологічних смислів у процесі відповідної транспозиції, порівн.: «Заміна другої особи третьою (найчастіше в діалогах) відтворює незадоволення мовця поведінкою або вчинками співрозмовника: “*Ловиши рибку, “пане добродзею”?*” *Лови, лови... фабрикант! Він думає, що для нього фабрику збудують*” (М. Коцюбинський) [4, с. 158].

У таких моделях відбувається заміна форми другої особи (оскільки йдеться про співрозмовника, присутнього в діалозі) третьою, що й сприяє вираженню негативної оцінки. Замінюючи форму, мовець говорить про співрозмовника як про третю, відсутню в момент комунікації особу, чим зменшує інтимізацію діалогічного мовлення, збільшуючи комунікативну дистанцію з тим, з ким говорить. Крім того, спостерігаємо інверсивну зміну порядку слів для виділення смислової значущості певних елементів конструкції та для надання фразі особливого стилістичного забарвлення, що індивідуалізує й емоційно увиразнює мовлення, порівн.: — *Я ж хочу...* — *Хоче він...* (замість *він хоче*). Інверсивний порядок слів додає відповідні акценти: мовець виражає негативне ставлення до дії співрозмовника, що, на його думку, неможлива, недоречна чи виконана невідповідно;

4) аналогічну модель можна заповнити формою множини: уживання третьої особи множини замість другої, напр.: — *Ну, ми ж учимо!* — *Учать вони...*;

5) уживання третьої особи множини теперішнього часу недоконаного виду замість першої особи однини, напр.: *Тобі кажуть*; *кажуть тобі* (замість *кажу тобі*). Про таку транспозицію згадує І. Голуб: «Рідше 3-тя особа отримує в контексті значення 1-ї: *Тебе говорять или нет!*; ср.: *тебе говорю* [2, с. 312]. Здійснюючи таку заміну, мовець акцентує на важливості дії, оцінюючи її позитивно, числова модифікація вербалізує відтінок узагальненості дії (не тільки *я кажу*, а й інші). Отже, формування граматичної ігрови пов'язане не лише з особовою транспозицією, а й з невідповідністю граматичного значення числа кількості мовців, що є виявом асиметрії мовного знака й сприяє функціонуванню досліджуваних форм як прагматичних засобів. Тому й дослідження транспозиції особових форм як вияв моделювання механізму вираження оцінки можливе внаслідок аналізу їхньої участі в механізмі з'яви оцінних конотацій поряд з іншими засобами як результат їхньої аплікації.

Окремої уваги заслуговують випадки породження оцінки шляхом утворення неправильних особових форм. По-перше, йдеться про дієслова з неповною особовою парадигмою [Див. про це: 1, с. 265–267], коли утворення форм спрямоване на заповнення лакун такої парадигми. Подібні дієслова, як наголошує І. Вихованець, утворюючи всі особові форми, набувають переносних значень [1, с. 266], проте це значення виникає через зміну граматичних особливостей, що й формує механізм з'яви вторинного відтінку, напр.: *Вогнище жевріє* (процеси, які відбуваються в неживій природі) — *я жеврію, ти жеврієш, він жевріє...* Такі форми відзначаються образністю, проте не завжди мають оцінні відтінки значень.

По-друге, порушення норм утворення форм можна спостерігати і в дієсловах з повною парадигмою, наприклад, використання діалектних варіантів (*я ходю, сидю*). Письменники використовують їх як засіб художньої виразності саме тоді, коли персонажі починають утворювати форми, порушуючи норми літературного мовлення. У цьому разі вживання спотворених особових форм, що розглядаються як безграмотні, цілком закономірне в мовленні персонажів. Художники слова прагнуть відтворити неправильність у мовленні героїв, що віддають перевагу просторіччю, тим самим створюючи засіб яскравої мовленнєвої характеристики людини низької культури, моделюючи образ посередньої мовної особистості, лінгвоперсона, напр.: *Я носю у жєбні книжку червену – паспорт совєцький* (з інтернет-ресурсів).

Про подібні вживання згадує І. Голуб, порівн.: «Від багатьох непродуктивних дієслів не можна утворити форму 1-ї особи: *победить, убедить, очутиться, чудить, чудесить, дудеть, угораздить* та ін. Однак це явище «недостатнього відмінювання» в просторіччі долається, і незвичайні для слуху особові форми дієслова іноді вживаються; пор. в пісні В. Висоцького: *Чуду-Юду я и так победю*. Дієслівні форми, утворені всупереч існуючим у мові фонетико-орфоепічним нормам, у словниках подаються іноді з позначкою (жартівл.): *перубедю, победю, убедю*. У діалектах варіанти особових форм дієслів, які відтворюють властиві літературній мові чергування, представлені дуже широко: *молотю, платю, спросю, пустю, ходю, шутю*, проте через свою зниженість вони не проникають в книжні стилі [2, с. 317–318].

Усе ж, як видається, необхідно розмежовувати такі відмінні вживання: по-перше, навмисні порушення при дієвідмінюванні, що породжують відповідні ігрові для вираження іронії, оцінки (ігрема виникає як наслідок маніпуляції граматичним значенням особи, що змінює граматичні ознаки слова й сприяє породженню прагматичної оцінної інформації), і по-друге, що, як було зазначено, спостерігаємо зокрема в художній літературі, – негативна оцінка персонажа через його неграмотність – порушення норм (таке порушення ігрову не сформувало, негативно через таке порушення оцінюється сам мовець).

Отже, у процесі транспонованого вживання особових форм основою для створення метафори стає «транспозиція граматичної форми в нове синтаксичне оточення, сферу вживання іншої форми тієї ж системи опозицій. Виникає контраст, потрібний для породження метафори, контраст між семами основного значення перенесеної форми й значенням контексту» [10, с. 52]. Відбувається «сплановане» заміщення форм для створення прагматичного ефекту. Контекстуальне оточення, у якому вживається знак, активує його приховані, невиражені властивості. Зрозуміло, що саме контекст виявляє прагматичний потенціал аналізованих граматичних одиниць.

Виникнення ігрем для вираження оцінки як вторинної функції особових дієслівних форм теперішнього часу недоконаного виду можливе за умови цілеспрямованого транспонованого вживання у сферу функціонування інших форм. Ця особливість є наслідком контрасту між контекстом

і граматичним значенням форми. Випадки переносного вживання особових форм, як бачимо, переважно характеризуються експресивністю й емоційністю, тому здебільшого сфера їхнього використання – розмовно-побутове й художнє мовлення (частіше діалогічне).

У перспективі плануємо аналіз інших граматичних категорій української мови у виокремленому ракурсі для створення цілісної теорії граматики оцінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Вихованець І. Р.**, Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови / за ред. І. Вихованця. К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с. 2. **Голуб І. Б.** Стилістика російського язика. 4-е изд. М.: Айрис-пресс, 2003. 448 с. 3. **Кожина М. Н.** Стилістика російського язика. М.: Флинта: Наука, 2008. 464 с. 4. **Пономарів О. Д.** Стилістика сучасної української мови: підручник. 3-тє вид., перероб. і доповн. Тернопіль: Навчальна книга—Богдан, 2000. 248 с. 5. **Піддубська І. В.** Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова». Донецьк, 2001. 19 с. 6. **Халіман О. В.** Граматична іграма в аспекті аксіологічної прагмалінгвістики (на прикладі граматичного значення минулого часу). *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини: зб. наук. праць* / відп. ред. Г. І. Мартинова. Умань: ВПЦ «Візаві», 2012. Вип. 3. С. 132–139. 7. **Халіман О. В.** Граматичне значення майбутнього часу як засіб вираження оцінки в сучасній українській мові. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Х., 2017. Вип. 46. С. 86–91. 8. **Халіман О.** Демінутивні дієслівні форми як засоби вираження оцінки в українській мові. *Граматичні студії: зб. наук. праць* / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. Вінниця : ДонНУ, 2016. Вип. 2. С. 32–36. 9. **Халіман О.** Транспозиція імперативних форм як механізм породження оцінних значень (на матеріалі російської та української мов). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки*. Серія: Філологічні науки. 2015. № 6 (307). С. 137–142. 10. **Шендельс Е. И.** Грамматическая метафора. *НДВШ: Филологические науки*. 1972. № 3. С. 48–57.

Халіман Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

tel.: +38-066-55-903-66

E-mail: khaliman_oksana@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6952-0627

Khaliman Oksana Volodymyrivna – PhD in Philology, Associate Professor of the Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.